Literary Interdisciplinary Research, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Biannual Journal, Vol. 8, No. 2, Autumn and Winter 2026-2027, 135-165
https://www.doi.org/10.30465/lir.2025.49851.1916

"The Freedom of The Will" and the Margins of its Historical Politics in Ferdowsi's Shahnameh An examination of the Narratives of Jamshid, Kaveh, and Zahhak

Omid Roosta*

Fereshteh Azadtabar**

Abstract

This article examines the discursive and historical politics of Hakim Abolqasem Ferdowsi (940-1020) using sociological and philosophical theories within an interdisciplinary studies framework, employing a descriptive-analytical method. It aims to show what impact metaphor and narrative storytelling have on the process of meaning transmission, and how the poet's will and agency direct the language of the text towards the world-text. The result of this investigation is that the prerequisite for the dynamism of poetic language is metaphor and dialogism, and the prerequisite for strengthening the wise and contemplative aspects in poetry is emphasizing the poet's action and agency in creating discourse. This set of factors can be examined under the title of the poet's discursive and historical politics. This politics even has the capacity to be present in the narration of legends and myths and, like most narrative stories in the Shahnameh, leads to the openness of the text, the transformation of cosmic time into human time, and the interweaving of the poet's intellectual relations with the existential concepts of human life in society.

Keywords: The Freedom of The Will, Human Time, Politics of History, Ferdowsi's Shahnameh.

* Assistant professor, Department of Persian language and literature, Dar Al-Hekmat higher education institute, Qom, Iran, Omidroosta.722@gmail.com

** Assistant professor, Department of Persian language and literature, Payame noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author), feazadtabar@pnu.ac.ir

Date received: 02/09/2024, Date of acceptance: 01/10/2025

Introduction

It is often assumed that legends and narratives handed down from predecessors are abstract narratives and stories absolute of human time, in which no signs of active and dynamic discourse and discursive politics can be found. Such an assumption makes the path of discourse analysis and the examination of discursive patterns in these narratives seem blocked and inept. However, with the help of many contemporary sociological and philosophical studies, the scope of literary criticism and research studies of these narratives can be expanded. Through interdisciplinary research approaches, it can be shown that many influential poets in the realm of literature, especially poetry, were not merely unconditional narrators and reporters of the knowledge of predecessors; rather, relying on their pivotal role, will, and agency in human society, and the power of creativity and creation in the realm of understanding, wisdom, and language, they envisioned a free and unexpected perspective in their narrative stories. Attention and contemplation of these perspectives, in addition to expanding the scope of literary studies and criticism, makes it possible for the literary critic and reader, who seeks the sublime nature of poetic language, to discover and explain ways to dynamize meaning and open paths for dialogue, and to show how influential poets, unlike orators and storytellers, have strengthened and made the domain of poetry fruitful using which literary and linguistic possibilities.

Materials & Methods

Based on the aforementioned, this article sought to provide a new reading of the discourse of historical politics in the Shahnameh. For this purpose, relying on theories and findings of contemporary philosophy and sociology, it examined and analyzed three relatively primary and legendary narratives of Jamshid, Kaveh, and Zahhak and identified their discursive patterns based on descriptive-analytical research methods.

Discussion & Result

The results of the research indicated that Shahnameh cannot be considered merely a collection of documented narratives and quotations from the knowledge, understanding, and sayings of predecessors; rather, Ferdowsi, by virtue of being a sage, has engaged in reading and analyzing the perspectives of his predecessors and has filled the sublime language of his poetry with categories he has created, each of

which appears as an object before the understanding and wisdom of the aware reader. The main feature of these objects is that they are in empathy and fusion with the findings of sociological and philosophical perspectives, transcending the framework of cosmic time during reading and bringing the meaning of the text closer to human time, lived experience, and the reality of human social life.

In this process, the poet's metaphor and metaphorical perspective many of these pure and abstract narratives with new concepts and significances, and in turn, direct the poetic language from the direction of the message towards the expanse of the reader's understanding and wisdom. The result of this direction and guidance is that the text is accompanied by dialogism and wise dialogues, and a conversation begins between the horizon of the poet's mind on one hand, and the intellectual relations, lived experience, and requirements and conditions of life recorded in the mind and wisdom of the reader on the other.

On this path, metaphor and its semantic dynamism and generativity are the poet's best and most important linguistic wealth, leading to the birth of novel concepts and new semantic significances and relationships in poetry. But this living and dynamic language of metaphor has a solid and firm foundation which, according to the definition of philosophers, can be referred to as freedom conditioned by will; because metaphor is the pinnacle of the poet's free-thinking and gives him the power and authority to, through the freedom arising from metaphor, exert his role as an agent and active human within the findings, experiences, and even narratives of others.

Without considering this point, the stories of the Shahnameh would be limited to reporting worn-out events in the pages of history. However, attention to the category of metaphor and the freedom conditioned by will arising from it ensures the dynamism of meaning and the vitality of discourse. Following this assurance, Ferdowsi sees every legend and Event as a form of human life and lived experience. Although time and place in legend are motionless and static, and human action is limited to changing his individual state, his poetic language, to exert will and influence within the constraints of the legend, uses metaphor to create dynamic times and places within it. Thus, the poet's discursive politics and his freedom conditioned by will make the time and place of the legend tangible and understandable for the reader. On the other hand, by creating novel plots within the reported discourse of the legend, Ferdowsi actually elevates his individuality and

wisdom as a poet beyond that of a third-person narrator and puts his historical politics into practice as a conscious and thoughtful human.

Furthermore, The freedom of The will has created the opportunity in his poetry for the reader not to see a separation and distinction between lived time and sacred time, allowing the story to merge with the legendary past. This very characteristic turns the meaning of the text into a world-text and fills the legends and myths related to Jamshid, Fereydun, and Zahhak with contemplative processes and discursive politics.

Conclusion

The aware reader finds the poet to be a person of wisdom and politics and sees his poetry as a world-text of thoughts and understandings that has not been composed without purpose and merely to record and transmit the thoughts and perspectives of predecessors. From this viewpoint, Ferdowsi's epic poetry, known to its audience as the Shahnameh, is a composition in the form of a narrative story that tries to express the thoughts, contemplations, aspirations, and politics of humans from human society within the documented experiences of predecessors. However, these aspirations and thoughts are presented in accordance with the conditions of life and the requirements of the era; because from the perspective of literary scholars, poetry is the highest and most sublime language for explaining human thoughts, social hopes, and sufferings.

Bibliography

Ahmadi, Babak (2019). *Heidegger and the History of Being*. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]

Alam, Abdolrahman (2022). *Foundations of Political Science*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

Arendt, Hannah (1982). *Revolution*. Translated by Ezzatollah Fooladvand. 1st ed. Tehran: Kharazmi Publishing . (Original work published 1963). [In Persian]

Attar Neyshapuri, Farid al-Din (2013). *The Conference of the Birds (Mantiq al-Tayr)*. Introduction by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. 9th ed. Tehran: Sokhan Publishing. [In Persian]

Barthes, Roland (2021). *Myth Today*. Translated by Shirindoht Daghighian. 10th ed. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]

Barthes, Roland (1977). *Image Music Text*, Essays selected and Translated by Stephen Heath, Fontana Press.

Bashiriyeh, Hossein (2022). *History of Political Thought in the Twentieth Century*. Volume 2. 4th ed. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

Chevalier, Jean and Alain Gheerbrant (1999). *Dictionary of Symbols*. Vol1. Translated and Researched by Soodabeh Fazaeli. 1st ed. Tehran: Jeyhoon Publishing. [In Persian]

Darmesteter, James (2006). *The Zend Avesta*. The sacred books of the east Translated by various oriental scholars: Warehouse. Oxford UniversityPress.

Ferdowsi, Abolqasem (2015). *Shahnameh*. Explanation of Difficult Vocabulary and Translation of Verses into Fluent Persian by Azizollah Joveini. 5th ed. Tehran: University of Tehran. [In Persian]

Freedman, Jill & Gene Combs (1996). *Narrative therapy, the social construction of preferred realities*. New York: Norton & company INC.

Hasanpour, Hiva and Others (2025-2026). "Analyzing the speed of narration in the story of Zahhak", Literary Interdisciplinary Research, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS) Biannual Journal, Vol. 7, No. 2, Pp: 31-48. [In Persian]

Helleloid, Eric (2014). "Hannah Arendt´s phenomenology of the will: Contingency, Temporality, and The nature of moral judgment". *The University of Georgia*. Pp: 1-389.

Herodotus. (2010). *The Histories of Herodotus*. Translated by Morteza Saghaffar. Volume One. Tehran: Asatir Publishing. [In Persian]

Meskoub, Shahrokh (2023). *Murdered Innocents: An Essay on the Shahnameh*. 14th ed. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

Pocock, J. G. A (2004). "The history of politics and the politics of history". *Common knowledge*, Volume10, Issue3, Pp: 532-550.

Pocock, J. G. A (2005). "The politics of historiography". *Historical research*, Volume 78, Issue 199. Pp: 1-14.

Richter, David H (2005). *Genre, Repetition, Temporal Order: Some Aspects of Biblical Narratology*.A companion to Narrative Theory, Edited by James Phelan and Peter J. Rabinowitz. First Published, India: Black well.

Ricoeur, Paul (2019). *Time and Narrative*. Three Volumes. Translated by Mahshid Nonahali. 3rd ed. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

Ricoeur, Paul (1977). *The rule of metaphor*. Translated by Robert Czerny & Others. University of Toronto Press.

Russell, Bertrand (2006). *Power*. Translated by Najaf Daryabandari. 4th ed. Tehran: Kharazmi Publishing. [In Persian]

Rutton, K. K (2021). *Myth*. Translated by Abolghasem Ismailpour. 7th ed. Tehran: Markaz Publishing. [In Persian]

Saadi Shirazi, Mosleh al-Din (2016). *Golestan*. Edited by Seyed Ahmad Hosseini Kazeruni. Tehran: Zavar Publishing. [In Persian]

Saghaffar, Morteza (2008). *Ferdowsi's Shahnameh and the Philosophy of Iranian History*. 2nd ed. Tehran: Moin Publishing. [In Persian]

Schmitt, Carl (2023). *The Concept of the Political*. Translated by Bashar Jabrani and Rasul Nemazi. 5th ed. Tehran: Ghoghnoos Publishing. [In Persian]

Sherratt, Y vonne (2017). *Continental Philosophy of Social Science*. Translated by Hadi Jalili. 6th ed. Tehran:Ney Publishing. [In Persian]

Sirajani, Saeed (1990). *Zahhak the Demon-Shouldered*. Tehran: Nashr-e No Publishing. [In Persian]

Skinner, Quentin (1984). *The paradoxes of political liberty*. Delivered at Harvard University.

Skinner, Quentin (2004). *The foundation of modern political thought*, Volume One & Two, Eleventh printing, Cambridge University Press.

Skinner, Quentin (2010). *Sovereignty in Fragments, The past, present and furture of contested concept*. Edited by Hent Kalmo, Cambridge University Press.

Taylor, Edward B (1980). *Primitive Culture*, Vol: 1. London: The University of Oxford.

Taylor, Victor & Winquist, Charles (2001). *Encyclopedia of postmodernism*, London: Routledge.

Thompson, E. P (1978). *The poverty of theory or an Orrery of Errors*, London: Melin Press.

Zaymaran, Mohammad. (2007). *Jacques Derrida and the Metaphysics of Presence*. Tehran: Hermes Publishing. [In Persian]

Zakai, Avihu (2003). *Jonathan Edwards´s vision of history*. USA: Princeton University Press.

Wittgenstein, Ludwig (1961). *Tractatus Logico Philosophicus*. Trans: D. F. Pears & McGuinness, Routledge & Kegan Paul.

Articles / Theses and Dissertations

Abdolkhani, Mohammad and Shojaeh Ahmadvand. (2023). “Ferdowsi and the Critique of Internal Conflict in the Iranian Sphere of Thought Based on Quentin Skinner’s Intentionalist Hermeneutic Theory.” *Biannual Journal of New Literary Research*, Year 2, No. 3, pp. 1-24. [In Persian]

Mardanehzadeh, Fatemeh and Colleagues. (2020). “A Study of Individual Freedom and the Concept of Power in Ferdowsi’s Shahnameh and Political Philosophy.” Doctoral Dissertation, University of Mohaghegh Ardabili, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian]

Parham, Bagher. (1991). “Foundations and Functions of Kingship in the Shahnameh and Their Importance in Assessing Political Wisdom in Iran.” *Kelk*, No. 22, pp. 1-46. [In Persian]

Yousefi, Hadi. (2024-2025). "Ferdowsi's Encounter with Cultural Trauma: from Recognition to Reaction", Literary Interdisciplinary Research, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS) Biannual Journal, Vol. 6, No. 2, Pp: 349-374. [In Persian]

Zargari Nejad, Abedeh and Colleagues. (2020). “A Study of Political Perspectives in Iran’s Ancient National Narrative History Based on Ferdowsi’s Shahnameh with Emphasis on the Pishdadi and Kiani Eras.” Master’s Thesis, University of Sistan and Baluchestan, Faculty of Literature and Humanities. [In Persian]

پژوهش‌های بین‌رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
دوفصل‌نامهٔ علمی (مقالهٔ پژوهشی)، سال ۸، شمارهٔ ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

«آزادی معطوف به اراده» و سمت و سوی سیاست تاریخی آن در شاهنامهٔ فردوسی مطالعهٔ موردی داستان جمشید، کاوه و ضحاک

امید روستا*

فرشته آزادتبار**

چکیده

در این مقاله؛ سیاست گفتمانی فردوسی از منظر جامعه‌شناختی و فلسفی، با رویکرد مطالعات بین رشته‌ای و به روش توصیفی تحلیل شده است تا نخست: سازوکارهای آزادی‌بخش و پویامند استعاره و داستان روایی، در فرایند انتقال معنا از زمان کیهانی به زمان انسانی بررسی شود. سپس با یک نگاه فرازبانی، کارکرد اراده و فردیت زبان شاعرانه در تغییر متن به جهان‌متن و خلق معنی از معنی تبیین گردد. آزادی معطوف به اراده می‌گوید: هرچند هستی بدون زبان، پنهان است و پرسش‌گری از هستی برای انسان خردمندی میسر است که ارادهٔ خود را به شنیدن آوای آن معطوف بدارد، اما لازمهٔ آزادی شاعر و پویایی شعر او، داشتن نگاه استعاری و ضمیر پرسش‌گر است و لازمهٔ ارادهٔ او، خردمندی به فردیت و کنش نمادین. در نتیجه، آزادی معطوف به اراده این قابلیت را به زبان شعر می‌بخشد که از معنی، معنی بیافریند و متن را به جهان‌متن تغییر دهد. برآیند پژوهش نشان می‌دهد؛ فردوسی، روایت مجرد افسانه‌های گذشتگان را به مدد آزادی معطوف به اراده تبدیل به داستان روایی کرده و سیاست گفتمانی خود را در این مسیر با استعاره و کنش نمادین پیش برده است. این سیاست، شعر او را فراتر از گزارش و نقل ساخته و گشودگی متن را برای نفوذ مناسبات فکری و آگاهی‌های جامعه‌شناختی خواننده آماده نموده است.

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، موسسهٔ آموزش عالی دارالحکمه، قم، ایران، omidroosta.722@gmail.com

** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران (نویسندهٔ مسئول)، feazadtabar@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۹

سیاستی که جان و خرد را در افق مفاهیم فکری و زیستمانی هر دوره از زندگی انسان، با گفتمانی تازه روبه‌رو می‌کند.

کلیدواژه‌ها: آزادی معطوف به اراده، زمان انسانی، سیاست تاریخ، شاهنامهٔ فردوسی.

۱. مقدمه

ادبیات نقش محوری در استمرار، تکوین و استقرار افسانه، اسطوره و تاریخ دارد و عمدتاً از سه روزنه به هستی این مقوله‌ها می‌نگرد: یا فرصتی می‌آفریند که آن‌ها به شکل قصه و سند تاریخی توصیف شود. یا در برابر رسوب و عقب‌نشینی معنی کشف شدهٔ آن‌ها، بی‌طرفی محض اختیار می‌کند. یا آن‌که با آگاهی از اراده و فردیت انسان؛ از چشم‌انداز استعاره آزادانه سفری به اعماق معنی آن‌ها می‌کند و با سیاست ایجاد تغییر و دگرگونی در وضعیت موجود و استقرار مناسبات فکری و آگاهی‌های جامعه‌شناختی نوین، معنی آنها را با تجربهٔ زیستمانی و اجتماعی انسان هم‌سو می‌کند و کنش‌های نمادینی بر معنی آن‌ها می‌افزاید و از منظر داستان روایی، هر سه مقوله را شکلی از زندگی می‌بیند و با آن‌ها به گفتگو می‌نشیند.

> آنچه احوال و امور بشر را در برابر بیهودگی ذاتی‌اش حفظ می‌کند همین گفتگوی بی‌پایان است. لیکن این گفتگو عبث و بیهوده خواهد بود، مگر اینکه برخی مفاهیم بتوانند از آن میان سر برآورند و به یادآوردن موضوع را برای نسل‌های آینده امکان‌پذیر سازد. (آرنت، ۱۳۶۱: ۳۱۶–۳۱۷)

در گفتگوی اخیر با از بین رفتن شکاف بین زمان حال با زمان کیهانی و تاریخی، زمان انسانی شکل می‌گیرد که یکی از ویژگی‌های مهم آن؛ آزادی معطوف به اراده است. شاعر اهل جان و خرد افسانه، اسطوره و حتی تاریخ را نه به عنوان موضوعی سرگرم کننده، بلکه به مثابهٔ ابژه‌هایی معنادار و شکلی از زندگی می‌بیند که متناسب با اقتضائات روزگار، و مناسبت‌های فکری زمان حال می‌توان از معنی آن‌ها معنی‌های تازه‌ای آفرید. پویایی و آزادی‌بخشی استعاره، قید و بند زمان را از دست و پای افسانه، اسطوره و تاریخ می‌گسلد و به زبان شاعرانه این توانایی را می‌دهد که علاوه بر تبدیل زمان کیهانی به زمان انسانی، از معنای متعین و شکل‌یافته این متن‌ها، جهان‌متن بیافرینند.

هرگاه بخواهیم معنای متعین و مجرد تاریخ، افسانه و اسطوره را درون داستان روایی– که سرشار از صورت‌بندی‌های استعاری، بازی‌های زبانی، توصیف‌های فربه[1]، کنش نمادین و تجربهٔ زیستهٔ انسان است– دریابیم، شاکلهٔ فهم ما منوط به گفتمانی خواهد بود که

در آن «بازتصویرسازی اثرمند زمان، به یاری تلاقی تاریخ و تخیل، به زمان انسانی بدل می‌گردد.» (ریکور، ۱۳۹۸: ج۳/۳۶۱)

در زمان انسانی، فردیت و ارادهٔ شاعر نمی‌تواند بین زمان موجود و زمان از دست رفته معلق بماند؛ از همین رو، خود را با هویتی انضمامی فربه می‌کند و بسیاری از مناسبات فکری و آگاهی‌های زمان حال را در بطن متن جای می‌دهد و آن را به جهان‌متن تبدیل می‌کند. محصول ملاقات تخیل با معنا و جان با خرد در زمان انسانی، گفتمانی است که معنا را به گشودگی سوق می‌دهد. این گشودگی، فرصتی را برای خواننده فراهم می‌کند تا معنی را هم‌سو با افق فکری و گسترهٔ فهم خود تبیین کند. پس لازمهٔ تبیین و تأویل، و رسیدن به زمان انسانی، آزادی معطوف به اراده است.

این مقاله با مطالعهٔ بین‌رشته‌ای در شاهنامه، فردوسی را از جمله معدود شاعران زبان فارسی یافت که از آزادی معطوف به اراده به عنوان یک سیاست تاریخ‌ساز در شعر بهره گرفته‌اند. این سیاست، رمز تشخص و ماندگاری این اثر در مقابل طوفان‌ها و گزندهای تاریخ است؛ در حالی که بسیاری از آثار هم‌دوره یا نزدیک به روزگار شاهنامه گردی از فراموشی و فقدان بر چهره دارند. نه قالب و زبان نظم، نه محتوا، و نه صرفاً داستان‌سرایی از رویدادهای ملی به تنهایی عامل دوام و قرار اثر ادبی نمی‌تواند باشد.(پرهام، ۱۳۷۰: ۴۰)

سیاست در این مقاله، هم‌سو با مفهوم «امر سیاسی» است که انسان بی‌سیاست را فاقد هستی می‌داند. «هنگامی که گفته می‌شود امر سیاسی خصیصهٔ بنیادی زندگی بشری است، یا وقتی گفته می‌شود که انسان اگر سیاسی نباشد دیگر انسان نیست، به طور ضمنی بدین معناست که اگر انسان سیاسی نباشد بشر هم نیست.»(اشمیت، ۱۴۰۲: ۱۳۴) بنابراین، سیاست یک کنش نمادین است. نمادین بودن این کنش، خودبخود آن را به یک گفتمان بدل می‌کند. سرشت اصیل و بنیادین چنین گفتمانی «تأکید قابل توجهی به مفهوم آزادی معطوف به اراده (The freedom of The will) دارد.»(Skinner, 2004: 1/97)

۲. مسئله و ضرورت پژوهش

مفروض پژوهش حاضر آن است که هر چند افسانه و اسطوره «از مفهومی تاریخی آغاز شده و یک‌راست از شاید بودن بیرون جهیده است»(بارت، ۱۴۰۰: ۴۹) اما این بدان معنی نیست که زبان شاعرانه در رویارویی با آن منفعل بوده به ابزار گزارش و نقل تبدیل می‌شود. شعر، همواره «سرآغازی دیگر» برای گفتمانی تازه است. زبان شاعرانه، افسانه و اسطوره و

حتی تاریخ را حالت‌های بنیادین زندگی می‌بیند؛ حالت‌هایی که «ما را از وضعیت کلی تاریخی و از نیازهایی که فراموش‌شان کرده‌ایم، باخبر می‌کند.»(احمدی، ۱۳۹۸: ۲۹۱) تحلیل فرایند و سازوکارهای این زبان اولاً: کارکرد زبان شاعرانه را در تأثیرگذاری بر فرایند تولید و بازسازی معنا و تغییر جایگاه آن از «بودن» به «شدن» را هویدا می‌سازد. ثانیاً: با پرتوافکنی به دنیای غریب افسانه‌ها و اسطوره‌ها، فرصت گفتمان خواننده با آنها را فراهم می‌کند.

۳. روش پژوهش

روش این مقاله، توصیفی تحلیلی است و در آن، پژوهشگر با مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادپژوهی، داده‌ها را جمع‌آوری، و سپس بررسی کرده است. رهیافت‌های نوین تأملات فلسفی و مطالعات جامعه‌شناختی، امکان تحلیل انتقادی این داده‌ها را در حوزهٔ مربوط به تاریخ و سیاست فراهم ساخت و این فرصت را به پژوهشگر داد که با اتخاذ رویکرد مطالعات بین رشته‌ای به گفتمانی نسبتاً تازه از تعامل و هم‌دلی افسانه، اسطوره، تاریخ، استعاره، داستان، کنش، کنش نمادین و فردیت در زبان شعر دست یابد.

۴. پیشینهٔ پژوهش

تاکنون سیاست شعری فردوسی، در جایگاه یک شاعر خردمند به صورت علمی بررسی نشده است. مقالهٔ حاضر نخستین پژوهش در این باب است که تلاش کرده آزادی معطوف به اراده را در پیکرهٔ شاهنامه، با مطالعهٔ موردی داستان جمشید، کاوه و ضحاک بررسی کند. برخی از نحقیقات مشابه عبارتند از:

الف) مقاله

- «فردوسی و نقد منازعهٔ درونی در سپهر اندیشهٔ ایرانی بر اساس نظریهٔ هرمنوتیک قصدگرای کوئنتین اسکینر» که با روش تحلیل مضمون و با تکیه بر نظریهٔ هرمنوتیک، در پس روایت‌های شاهنامه، «منازعهٔ درونی منتهی به فروپاشی ایران» را مسئلهٔ اصلی فردوسی معرفی می‌کند و طیف وسیعی از ایده‌های مطرح شده در شاهنامه را با موقعیت زیست‌جهان شاعر نقد کرده، به این نتیجه دست می‌یابد که فردوسی در تحلیل واقعیت زمانهٔ خود، به دنبال آگاهی‌بخشی و ایجاد وحدت در ایران است. پس نباید اثر او را انباشتی از جنگ‌های مزمن و نبردهای خونین تصور کرد. (عبدالخانی و احمدوند، ۱۴۰۲: ۱-۲۴)

- «مبانی و کارکردهای شهریاری در شاهنامه و اهمیت آن‌ها در سنجش خرد سیاسی در ایران» با رویکرد جامعه‌شناسی به تحلیل اسطوره و مؤلفه‌های انسان‌شناسی شاهنامه می‌پردازد و معتقد است فردوسی با تکیه بر اسطوره، تدابیری را برای سازمان آرمانی شهریاران گوش‌زد می‌کند؛ تا از فساد قدرت در امان بمانند. هدف غایی فردوسی در این مقاله، ترسیم چهرهٔ زشت و زیبای انسان در ارتباط با جهل، غرور، تعصب و در مقابل، کیاست، خرد اخلاقی و شایسته‌سالاری عنوان شده است. (پرهام، ۱۳۷۰: ۲۱-۴۶)

ب) کتاب

- «ارمغان مور»، جستاری است در شاهنامهٔ فردوسی با نگاهی هستی‌شناسانه که بسیاری از مفاهیم بنیادی آن مانند: زمان، سخن، جهان‌داری، تاریخ و آفرینش را بررسی کرده است. نویسنده از گذرگاه این مفاهیم، سیر اندیشهٔ فردوسی را می‌کاود و به این علت که مفاهیم اخیر را در سخن فردوسی بسیار گسترده می‌یابد، او را تلویحاً پادشاه ادبیات حماسی فارسی، و شعرش را شاهنامه می‌خواند. در این کتاب، بسیاری از داستان‌های شاهنامه از نظر ساختار و فضای شعری تحلیل شده و گذار فردوسی از اسطوره به حماسه‌های پهلوانی و داستان‌های تاریخی، هنری بی‌بدیل معرفی شده است.(مسکوب، ۱۴۰۲)
- «شاهنامهٔ فردوسی و فلسفهٔ تاریخ ایران»، کتابی است که با رویکرد گذشته‌محور که به بررسی بنیان‌ها و زمینه‌های آفرینش حماسهٔ ملی ایران می‌پردازد. نویسنده در این اثر می‌کوشد نشان دهد فردوسی تا چه اندازه به ضرورت شناخت فلسفهٔ تاریخ ملی ایران واقف بوده است. نویسنده معتقد است هرچند بین فلسفهٔ تاریخی که از زبان یک فیلسوف گفته می‌شود با آنچه نزد یک شاعر می‌بینیم، تفاوت وجود دارد ولی آشنایی فردوسی با تاریخ پیشینیان، نشان‌گر خودآگاهی او از هویت ایرانی‌اش است.(ثاقب‌فر، ۱۳۸۷)

ج) رساله / پایان‌نامه

- مردانه‌زاده در رسالهٔ «بررسی آزادی فردی و مفهوم قدرت در شاهنامهٔ فردوسی و فلسفهٔ سیاسی» با رویکرد بین رشته‌ای، شاهنامه را از منظر فلسفه و جامعه‌شناسی؛ به ویژه نظریهٔ قدرت و آزادی «توماس هابز» بررسی کرده و به این نتایج دست یافته که

اندیشهٔ فردوسی و خرد سیاسی او در طول تاریخ ایران؛ به ویـژه عصـر مشـروطه و دورهٔ پهلوی دوم، چراغ راه بسیاری از جنبش‌های سیاسی و اجتمـاعی بـوده اسـت. پژوهشگر معتقد است، هابز از طریق شاهنامه با اندیشه‌های فردوسـی در خصـوص قدرت و آزادی آشنا شده و این آشنایی نقطهٔ عطفـی در تأثیرپـذیری او از فردوسـی است. کتاب هابز، «لویاتان»، و اندیشه‌های مشترک آن با شاهنامهٔ فردوسی شاهدی بر این ادعاست.(مردانه‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹)

- «بررسی دیدگاه‌های سیاسی تاریخ روایی ملی ایران باستان بنابر شاهنامهٔ فردوسی بـا تأکید بر دوران پیشدادی و کیانی»، عنوان پایان‌نامه‌ای است که در آن نقش فردوسـی در ثبت و ضـبط تـاریخ پرفـراز و نشـیب نیاکـان، از نخسـتین روزگـاران تـا پایـان شاهنشاهی ساسانی بررسی شده و به این نتیجه دست یافته که ایـن اثـر، بزرگتـرین منظومه حماسـی و تـاریخی ایـران اسـت و شـهرت جهـانی دارد. اندیشـه سیاسـی ایرانشهری، محرک اصلی فردوسی با افکار تبعیض‌آمیز بعضی از اعراب نژادپرسـت بود. (زرگرپور و همکاران: ۱۳۹۹)

۵. مبانی نظری پژوهش

هرچند افسانه، اسطوره و تاریخ فقط سـهم ادبیـات نیسـتند و مـردم‌شناسـی، روان‌شناسـی، فلسفه، جامعه‌شناسی و ... هم در مطالعهٔ آن سـهیم‌اند(کاسـیرر، ۱۳۸۵: ۱۰) ولـی ایـن تنهـا ادبیات است که می‌تواند هر سه مقولهٔ یادشده را از آغاز، آغاز کند و آنها را از روایت مجرد به داستان روایی تغییر دهد. «هر روایتی یک سازهٔ تحلیلی است که مجموعه‌ای از کنش‌ها و رویدادهای آن کلیت معنا را شکل می‌دهد.»(Griffin, 1993: 1097)

استعاره، این امکان را به زبان شعر می‌بخشد که آزادانه در قلمـرو هـر سـه مقولـه پـای بگذارد و جریان‌های ماورای طبیعی، آیینی، فکری، و حتی معنایی آن‌ها را تسخیر کند و آنها را تابع «فراگفت‌هایی»(Maxims) از اعمال انسانی و تجربهٔ زیستهٔ او سازد؛ فراگفت‌هایی کـه از درون‌شان مفاهیم ضمنی متولد می‌شود.

این مفاهیم، افق فهم خواننده را به چشم‌اندازی می‌گشـاید کـه بـا «سـادگی مقـدس» و «ذهن بدوی» افسانه‌ها و اسطوره‌ها هم‌خوانی ندارد. انگیزهٔ این گشودگی از یک میل نشأت می‌گیرد و آن، اراده و فردیت شاعر در گرایش به تاریخ‌سازی است. تاریخ‌سازی یا سیاست گفتمانی مهمترین زمینهٔ اصلی رهایی زبان شاعرانه از نقل و گزارش است. شـاعر در درون

این زمینه است که معنای رازآلود و غریب افسانه و تاریخ را با جان و عاطفهٔ خویش می‌آمیزد، بدون آنکه زبان پویا و استعاری خود را به گزارش و نقل تقلیل دهد. «با فرونشستن حوادث در گذر زمان، ما از شرایط مواضعی که این حوادث در آن به وقوع رسیده است، آگاه می‌شویم؛ به طوری که روایت رویدادها به طور فزاینده‌ای از زمینه‌های آنها متأثر شده است. می‌توان گفت زمینه، توصیف را فربه می‌کند.»(Pocock, 2004: 533)

«مارتین هایدگر»(M. Heidegger, 1889-1976) می‌گفت: تاریخ از زمانی آغاز می‌شود که زبان انسان، هستی را کشف می‌کند، و تاریخ بدون زبان پنهان است.(احمدی، ۱۳۹۸: ۱۵۶–۱۵۷) مفهوم ضمنی سخن او آن است که معنا، زبان را تولید نمی‌کند، بلکه این کارکرد ذاتی زبان است که معنا را تولید می‌کند.. بر این اساس، در زبان شاعرانه، معنا ابزاری برای زبان نیست؛ بلکه سازندهٔ زبان است. زیرا خمیرمایهٔ زبان شاعرانه، استعاره است. استعاره، معنا را از اقلیت می‌رهاند و به قدری آن را آزاد می‌کند که بتواند خود را از تحدید یک مرجع گزارشی و اخباری رها کند. در داستان روایی فردوسی؛ این توانش استعاره با بر هم زدن فاصله و شکاف زمان و ایجاد پیوند پنهانی بین معنی افسانه‌ها و اسطوره‌ها با فهم خواننده از تجربهٔ زیسته ایجاد شده است. در سیاست گفتمانی فردوسی پیوند استعاری اخیر، از یک‌سو؛ پنهان‌تر و خاموش‌تر از آن است که با تمرکز بر کلیت زبان و معنای تاریخی داستان شناخته شود. از سوی دیگر، چگونگی رویارویی فردوسی با افسانهٔ مزبور، موقعیتی را به او می‌دهد تا در سایهٔ تخیلات زمان‌مند افسانه، عمیق‌ترین عواطف را دربارهٔ بدخواهی موجودی مرموز که با هم‌دستی ابلیس قادر به جنایتی غیر قابل باور است با خواننده به اشتراک بگذارد. تابعیت دلالت‌های مفهومی داستان از بازی‌های زبانی فردوسی در این اشتراک‌گذاری، نشانهٔ فردیت او و برای بر هم زدن تقدس زمان «سترگ» افسانه و پیوند دادن آن با زندگی و تجربهٔ زیسته است. «این تابعیت، طیف گسترده‌ای از بازی‌های زبانی را برای زبان شعر به ارمغان می‌آورد و دلالت را در آن سیال می‌سازد.»(Ricoeur, 1977: 47)

۶. بحث و یافته‌های پژوهش

۱.۶ آزادی معطوف به اراده در شاهنامهٔ فردوسی

آزادی معطوف به اراده، برای نخستین بار توسط «جاناتان ادواردز»(J. Edwards, 1703-1758) به کار رفت. او در این دکترین، ماهیت و وضعیت ارادهٔ بشر را در راه نیل به رستگاری مطرح کرد و سنت آخرالزمانی پروتستان‌های افراطی، کالوینیست‌ها و پیوریتن‌ها را به

چالش کشید. در نگرش او، آزادی به معنی رها کردن و گسست نیست، بلکه تعمق و تأمل در هستی چیزهایی است که داریم. فلسفهٔ آزادی او، شیوهٔ متمایزی برای تفکر تاریخی ایجاد کرد که از آن به «بیداری بزرگ»(Great Awakening) یاد می‌کنند. مطابق این بیداری، ادواردز معنی «عاملیت» انسان و فردیت او را که در عصر روشنگری زیر سایهٔ غایت‌شناسی دگرگون شده بود، تغییر داد.(Zakai, 2003: 1-5)

رد پای بیداری بزرگ ادواردز را در مطالعات بعدی حوزه‌های مختلف علوم انسانی می‌توان دید. «فریدریش ویلهلم نیچه»(F. Nietzsche, 1844-1900)، «هربرت مارکوزه» (H. Marcuse, 1898-1979) «هانا آرنت»(H. Arendt, 1906-1975)، «میشل فوکو»(M. Foucault, 1926-1984)، «هربرت جورج بلومر»(H. G. Blumer, 1900-1987)، «کیلفورد گیرتز»(C. Geertz, 1926-2006)، «پل ریکور»(P. Ricoeur, 1913-2005)، «جان پاکاک»(J. G. A. Pocock, 1924-2023) و «کوئنتین اسکینر»(S. Quentin, 1940) از جمله مشهورترین اندیشمندان تاریخ، فلسفه و جامعه‌شناسی متأثر از این آموزه‌اند.

زبان شاعرانه با فرایند معناسازی و قدرت استعاری خود، این آزادی را برای شاعر تأمین می‌کند که با نفوذ در قلمرو افسانه و اسطوره، موقعیت سخن او را از نقل و گزارش محض، به ایجاد چالش و گفتمان تغییر دهد و نقشی ماندگار و تاریخی برای سیاست زبانی او رقم بزند.

> ماندگاری شگفت‌انگیز زبان، اغلب ما را قادر می‌سازد رد پای تمدن را در میان قبایل دوردست و باستانی ببینیم و به این پرسش پاسخ دهیم که تاریخ چه نقشی در خویشاوندی زبان اولیه و ابتدایی انسان و حال حاضر او دارد؟ (Taylor, 1980: 49)

فردوسی برای حفظ خویشاوندی خود با تجربهٔ گذشتگان، راه استعاره و داستان روایی را برگزیده است. «اگر چه استعاره به طور سنتی مبتنی بر نظریهٔ مجاز است و داستان، مبتنی بر انواع ادبی، اما جلوه‌های معنایی هر دو، بر پدیدهٔ مرکزی واحدی بنا شده است.» (ریکور، ۱۳۹۸: ج۱/ ۲۱) به طوری که استعاره با «ایجاد مناسبت معنایی تازه به کمک اطلاق نابجا» و داستان روایی به کمک «ابداع پیرنگ»(همان: ۲۱–۲۲) طرحی نو می‌افکنند و فهم را با گفتمان همراه می‌کنند. منظور از اطلاق نابجا، آزادی غیر ممکن از قید زمان است که فقط استعاره می‌تواند از سد آن عبور کند. در استعاره است که جان و خرد شاعر، آزادانه در دو طیف ازل و ابد تاریخ و زندگی سیر می‌کند و معنایی می‌سازد سرشار از «ادراک‌های

خاموش» و تاریخی سنگین که «زمان آن با اندازه‌های قدیمی ما مطابقت ندارد. تاریخی که بیش از آنکه انسان‌ها آن را پدید آورند، انسان‌ها را پدید می‌آورد.»(همان: ۲۲۱)

ورای کشمکش‌هایی که در حماسه درونه شده است، زبان شاعرانه‌ای را که از حماسه سخن می‌گوید، در پیوند با استعاره و داستان روایی می‌توان ادراک خاموش نامید. ادراکی که یادآور خوانش تصویر «خرگوش و اردک»(Wittgenstein, 1961: 4/121) است. ابهام نهفته در این ادراک، نتیجهٔ ارادهٔ شاعر در رهایی و آزادی از قید و بند معنای یک‌پارچه و بدون گفتگو است؛ استعاره با بنیاد مجازین خود، ما را بر آن می‌دارد که شخصیت انسان حماسی را در قالب «همچون»، «مانند»، «مثل»، «شبیه» و غیره دریابیم، و سرشت زندگی‌وار داستان، سبب می‌شود انسان را نه به معنی انتزاعی آن؛ بلکه در جایگاه هویت انضمامی‌اش که سازندهٔ تاریخ، افسانه و اسطوره است بنگریم. پس استعاره با ایجاد مناسبت تازه و داستان روایی با ابداع پیرنگ این امکان را برای زبان شاعرانه فراهم می‌کند که با گوش سپردن به آوای محو افسانه و اسطوره، معنای تازه‌ای از ماندگاری آنها بیافریند و زمان کیهانی آنها را به زمان انسانی تغییر دهد. در حقیقت، زبان شاعرانه با استعاره و داستان روایی، امکان نوینی برای «شدن» فراهم می‌کند و ادبیات را پویا می‌سازد.

آنچه از افسانهٔ جمشید و اسطورهٔ کاوه سراغ داریم نمونه‌ای از این ادراک‌های خاموش است که ذیل تحلیل آن می‌توان به سیاست گفتمانی و تاریخ‌سازی زبان شاعرانهٔ فردوسی پی برد. او در این سیاست با توزیع کنش‌های نمادین بین شخصیت‌های داستان، اعم از ضحاک، آبتین، فرانک، برمایه، کاوه، بازاریان و ... عملاً حصار افسانه را می‌شکند. «انگار هر عمل افسانه‌ای به نوعی متعلق به پادشاه است. مهم نیست که واقعاً چه کسی آن را اجرا کرده است. گویی افسانه باید بر تاریخ پیروز شود.»(Richter, 2005: 292)

خاستگاه الهی و فرّهٔ ایزدی شاه در افسانه‌ها عامل اصلی چیرگی آن بر سیاست گفتمانی است. شاه در جریان تفکر نظام‌مند «ایران‌شهر» از خاستگاه الهی برخوردار است.

> نظریهٔ خاستگاه الهی به اندازهٔ تفکر سیاسی قدیمی است. در گذشته گمان می‌رفت اقتدار سیاسی با نیروهای ناپیدا پیوند دارد. گفته می‌شد آنگاه که مردم دریافتند هرج و مرج غیر قابل تحمل است، از خداوند تقاضا کردند رئیسی بگمارد که پشتیبان آنها باشد. در متون حماسی نشانه‌هایی وجود دارد دال بر برخورداری شاه از جوهر الهی. (عالم، ۱۴۰۱: ۱۶۴)

فردوسی واقف است که قرار نیست شهریاری را بیافریند. وجود جمشید و فریدون یک افسانه است؛ افسانه‌ای که خاستگاه ازلی دارد. به همین دلیل، زبان شاعر آن‌ها را بـه عنـوان ابژه و یا موضوع نمی‌نگرد فقط حضور آنها و شکل زندگی‌شان را بـه زبـان توصـیف نقـل می‌کند. این بدان معناست که سیاست الهی بودن خاستگاه شاه، بر تاریخ‌سازی زبـان شـاعر فایق آمده و خود را به شکل گزارش ظاهر ساخته است. قدرت این جریان را حتی بعـد از ظهور دین اسلام هم می‌توان دید. «امام محمـد غزالـی»(۴۵۰–۵۰۵ه.ق) مـی‌نویسـد: «بایـد دانستن کسی را که خداوند متعال پادشاهی و فرّ ایزدی داد، دوست باید داشتن؛ و پادشاهان را متابع باید بودن، و با ملوک منازعت نشاید کردن...»(همان: ۱۶۶–۱۶۷)

موازنهٔ توصیف‌هایی که فردوسی از به تخت نشستن جمشید و فریدون دارد با به قدرت رسیدن ضحاک تفاوت سیاست گفتمـانی او را در درون زبـان شـاعرانه و زبـان گزارشـی افسانه به خوبی نشان می‌دهد.

گـرانمایـه جمشـید فرزنـد اوی — کمر بست و یک دل پر از پند اوی
بـر آمـد بـر آن تخـت فـرخ‌پـدر — به رسم کیـان بـر سـرش تـاج زر
کمـر بسـت بـا فـرّ شاهنشـهی — جهان گشـته سرتاسـر او را رهـی
زمانـــه بـــر آســـود از داوری — بـه فرمـان او دیـو و مـرغ و پـری
جهـــان را فـــزوده بـــدو آب‌روی — فروزان شده تخت شـاهی بـدوی

(فردوسی، ۱۳۹۴: ج ۲۸۳/۱)

فریدون چو شد بر جهان کامگار — ندانست جز خویشـتن شـهریار
به رسم کیان گاه و تخـت مهـی — بیاراسـت بـا تـاج شاهنشـهی
زمانه بـی‌انـدوه گشـت از بـدی — گرفتنـد هـر کـس ره بخـردی
بـه روز خجسـته سـر مهـر مـاه — به سر بـر نهـاد آن کیـانی کـلاه

(همان: ۳۸۷–۳۸۸)

چو ضحاک بر تخت شد شهریار — بر و سـالیان انجمـن شـد هـزار
سراسـر زمانـه بـدو گشـت بـاز — بـر آمـد بـرین روزگـاری دراز
نهـان گشـت کـردار فرزانگـان — پراکنـده شـد کـام دیوانگـان

هنر خوار شد جادویی ارجمند نهان راستی آشکارا گزند
شده بر بدی دست دیوان دراز به نیکی نبودی سخن جز به راز

(همان: ۳۱۳)

در این ابیات زبان فردوسی، ابزاری برای توصیف شاهی و شکوه جمشید و فریدون است. فردوسی تحت تأثیر باور جهان‌شمول قرهٔ ایزدی باستانیان، اراده‌ای برای تغییر موضوع ندارد به همین دلیل به توصیف دربارهٔ شکوه و فرّهٔ ایزدی هر دو شاه بسنده می‌کند. روند توصیفی او، این بخش از روایت را به یک قصهٔ خنثی و بدون چالش گفتمانی شبیه می‌سازد و معمولی‌تر از آن است که بتواند از یک متن، جهان‌متن بیافریند. به قول «رولان بارت» (R. Barthes, 1915-1980)، در این توصیف‌های خنثی با درجهٔ صفر نوشتار، قصد و اراده‌ای برای بیان مفهومی با بارهای معنایی دلالتی و مختلف وجود ندارد.

> باید در اینجا به تفاوت میان زبان- موضوع و فرازبان بازگردیم. اگر من یک هیزم‌شکن باشم و درختی را که می‌بُرم نام‌گذاری کرده باشم، فرم جمله‌ام هرچه باشد، من درخت را بیان می‌کنم، دربارهٔ درخت سخن نمی‌گویم. این بدان معناست که زبان من عمل‌کننده است و به‌گونه‌ای متعدی با موضوع خود پیوند دارد. (بارت، ۱۴۰۰: ۷۶-۷۷)

بنابراین، توصیف فردوسی از دوران فرمانروایی جمشید و به قدرت رسیدن فریدون تبدیل به یک افسانه شده است و استعاره در درون آن، تحت تأثیر جریان نظام‌مند فکری مقدس‌مآب، پویایی و پیرنگ‌سازی خود را از دست می‌دهد و معنا را به روایت مجرد و فاقد گفتمان محدود می‌کند.

این در حالی است که فردوسی، شهریاری ضحاک را -که از دشت سواران نیزه‌گذار است- برای ایرانشهر مشروع نمی‌بیند و هیچ حقوق و خاستگاه الهی برای او متصور نیست؛ پس افسانهٔ او را ابژه می‌بیند و برداشت‌ها و دلالت‌های خود را دربارهٔ او، «که از مهر بهره‌ش نبود اندکی»، با نام‌گذاری عینیت می‌بخشد.

همه بیوراسبش همی خواندند چنین نام بر پهلوی راندند
کجا بیور از پهلوانی شمار بود بر زبان دری ده هزار

(فردوسی، ۱۳۹۴: ج ۲۹۵/۱-۲۹۶)

دلیل این تفاوت، سیاست گفتمانی فردوسی است که از معنای کشف شده و عمدتاً ماجراجویانه و سرگرم کنندهٔ نیاکان، معنای ثانوی خلق کرده است. در معنای نیاکان، ضحاک «اژدهایی سه دهان است که از شریعت شیطانی پیروی کرد.»(Darmesteter, 2006: 298) فردوسی پس از آنکه افسانه‌های توصیف‌مند و گزارشی روحانیان زرتشتی؛ مانند «ماخ سالار» و «آزاد سرو» را در این باره شنید به موازات خرد و تأمل خود به پالایش و پردازش آن در فضای استعاری و حماسی پرداخت.[۲] خطوط محوشده و یا کمرنگ، حذف شده و گاه ناهماهنگ آنها را به مدد گفتگوهایی در قالب داستان شکل بخشید و با این سیاست، فردیت و ارادهٔ خود را در آن اعمال کرد. هویت شعر، اصالت حماسه، جرح و تعدیل‌های خاص شاعر در اشکال بلاغی زبان، گفتمان‌سازی از پشت پردهٔ اعتراض کاوه و شنیده شدن صدای اهل بازار سبب شکسته شدن طبیعت انفرادی و تاریخی زبان افسانه و اسطوره شده و آن را به سوی «دیگری» سوق داده است. در پیوستار این فضای استعاری و حماسی شاعرانه است که انسان و موقعیت او در درون هستی از چشم‌اندازهای مختلف دیده می‌شود و شاعر با اعمال اراده، برداشت‌ها و دلالت‌های خود را از شخصیت‌های افسانه‌ای بیان می‌کند. بدون دلالت‌های زبانی شاعر، هویت این شخصیت‌ها معنای مستقیمی ندارد. نمونه‌ای از این دلالت‌های زبانی شاعر که نمایانگر فردیت او در خوانش افسانه است را می‌توان در فهم فردوسی از ضحاک دید. او هیچ خاستگاه الهی برای ضحاک قائل نیست و اعمال او را نه هنر، بلکه طلسم و جادو می‌خواند:

طلسمی که ضحاک سازیده بود　　سرش بآسمان برفرازیده بود
فریدون ز بالا فرود آورید　　که آن جز به نام جهاندار دید

(فردوسی، ۱۳۹۴: ج۱/۳۶۰)

شاعر این اراده را دارد که، معنای تنیده با عاطفه و جان و تخیل خود را به ابزاری زبانی تبدیل کند؛ نه آنکه زبانش صرفاً ابزاری در اختیار معنی باشد. فردوسی تحت تأثیر این معنا به روایت ضحاک و قیام کاوهٔ آهنگر روی آورده است؛ هدف او در این بخش نقل افسانه و اسطوره به زبان شعر نیست.[۳] فرایند زبانی او در این بخش بار معنایی قوی‌تری دارد و محدود به تخیل نیست.

> هربرت رید می‌نویسد: اسطوره و شعر از این نظر تفاوت دارند که اسطوره به سبب تخیل پایدار است، و این تخیل از طریق نمادهای لفظی هر زبانی قابل انتقال است. اما

شعر به واسطهٔ زبان پایدار است و جوهرش بـه آن زبـان خـاص تعلـق دارد. (نقـل از روتون، ۱۴۰۰: ۷۸)

این بار معنایی سبب می‌شود خواننده از پس زبان فردوسی، ضـحاک را دیکتـاتوری بـا فضای درونی بسته درک کند که بیرون از خود هیچ چیزی را به رسمیت نمی‌شناسـد. او در نظر خواننده ارباب ساختار و نظام فکری یگانه‌ای است و در پـی ایـن نظـام همـهٔ بزرگـان مملکت مفتون و فریفتهٔ اویند؛ حتی دو خواهر جمشید، «ارنواز» و «شهرناز» هم تحت تأثیر این نظام فکری او قرار می‌گیرند.

به قدرت رسیدن طوفانی و خونین ضحاک در پی کشتن پدر و جمشـید از یـک‌سـو و ارعاب قشر نخبگان، پهلوانان و فرزانگـان از سـوی دیگـر؛ حکومـت او در درون ادبیـات فارسی را به نمادی از ظلم تبدیل کرده است. پرواضح است که تأثیر گفتمان و بـار معنـایی سخن فردوسی در این موضوع غیر قابل انکار است. بازتاب این گفتمان در آثار ادبی پس از شاهنامه تأییدی بر این مدعا است. حکایت ششم از باب نخسـت گلستان(سـعدی، ۱۳۹۵: ۲۶) و بازتاب آن در منطـق‌الطیر(عطـار نیشـابوری، ۱۳۹۲: ۲۳۱۰–۲۳۱۱) نمونـه‌ای از ایـن بازتاب گسترده است. سرگذشت عبرت‌آموز ضحاک در گهوارهٔ زبان فردوسی نشان می‌دهد کـه خواننـده بـرای کشـف هویـت و تـاریخ و مولـد و مـدفن او نبایـد سـینهٔ تـاریخ را بشکافد(سیرجانی، ۱۳۶۹: ۵۱)، بلکه باید او را مظهر کسانی بداند که وجودشان ابعاد فکری و انگاره‌های زندگی اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

معنای ثانوی فردوسی در تقابل بین هنر با جادو، نیکی با بدی، راستی با کژی، انسان بـا دیو و اهریمن ساخته شده و فراگفت‌های این معانی اسـت کـه سیاسـت گفتمـانی او را در طول داستان هدایت می‌کند. این فراگفت؛ «مفهومی الگویی دارد و به معنی پیروزی خرد بر گرایش‌های قهقرایی است.»(نقـل از شـوالیه و گربـران، ۱۳۷۸: ۱۳۰/۱) خواننـده سیاسـت گفتمانی فردوسی را دربارهٔ ضحاک، برابر با یک انسان سوبژکتیو می‌بیند. نسـبت سـوبژکتیو این است که هر فردی که خود را سوژه فرض می‌کند، تنها خود را مرکز هستی مـی‌دانـد و در مقابل او، همهٔ کائنات، طبیعت و همهٔ آدمیان ابژه‌هایی هستند که او باید آن‌ها را تصـرف کند و از آن‌ها به نفع خویش استفاده کند. این مفهوم فلسفی سوژه شدن ضحاک در شاهنامهٔ فردوسی و تأثیر تلمیحی آن بر ادبیات فارسی است. این سوژه، به دسـت فـردی کـه دارای اراده و فردیت است؛ یعنی کاوهٔ آهنگر سرنگون می‌شود، برخلاف جمشید که غـرورش بـا مداخلت ابلیس به خاموشی می‌گراید.

زمانی که جمشید به سبب کرّ و فرّ غرورآمیزش، ادعای خدایی کرد هیچ انسانی علیه او قیام نکرد و عذاب او به دست ضحاک اتفاق افتاد که به سبب ملحق شدن به ابلیس و سهیم شدن در خباثت‌های اهریمن، به جادو و اژدهای «سه دهان سه سر شش چشم» تبدیل شده بود. سرنگونی جمشید به دست ضحاک، کنش نمادین و نتیجهٔ فردیت و ارادهٔ ضحاک نیست، بلکه سیر طبیعی «نِمِسیس» است. جمشید به دلیل زیر پا گذاشتن و نقض قانون «هوبریس» (Hybris) سرنگون می‌شود.

> قانون اخلاقی بزرگی که خدایان زندگی آدمی را تابع آن ساخته‌اند و تاریخ عرصهٔ تحقق دائمی آن است، قانون هوبریس به معنای افراط و زیاده‌روی و کیفر گریزناپذیر آن است. انسان باید حد و مرز خود را به عنوان مخلوق بشناسد و رعایت کند و اجازه ندهد غرور قدرت یا ثروت او را به فراسوی این مرز بکشاند و این یگانه وسیلهٔ مصون ماندن از «nemesis» یعنی انتقام الهی است. (هرودوت، ۱۳۸۹: ۳۳)

آنچه باعث می‌شود این افسانه با گفتمان همراه گردد، رویکرد استعاری و داستانی آن است. «انسان‌ها در قصه و داستان متولد می‌شوند. زمینه‌های اجتماعی و تاریخی‌شان دائماً از آن‌ها دعوت می‌کند تا داستان‌های برخی از رویدادها را بازگو کنند و آن را به خاطر بسپارند، و برخی دیگر را ناگفته بگذارند.» (Freedman & Combs, 1996: 42)

در این گفتمان، فراشدی برای خلق تاریخ و انسان، به وسیلهٔ جان و خرد انسانی دیگر دیده نمی‌شود؛ پس اراده، فردیت و حماسه‌ای هم در آن حاضر نیست. زیرا، حماسه علاوه بر استعاره و داستان؛ نیازمند عمل(کنش نمادین)، اراده است تا در سایهٔ این مؤلفه‌ها تاریخ را شکل دهد. در افسانه، انسان سوژه نیست از همین رو، تمام افسانه‌ها دارای اپیزودهای یکنواخت و ایده‌های یکسان هستند.(Tylor, 1980: 342)

«روایت با بشریت آغاز می‌شود و هیچ جامعه و مردمی فارغ از روایت نبوده است» (Barthes, 1977: 79) اما کاربست رهیافت‌های سیاست گفتمانی در دو داستان مزبور حاکی از تفاوت ماهوی روایت در آنهاست. حضور سیاست گفتمانی در داستان ضحاک خوانش آن را ممکن می‌سازد، اما عدم حضور این ویژگی در افسانهٔ جمشید مجال خوانش را از آن می‌گیرد. از همین رو؛ افسانه نتیجهٔ فعالیت آزاد زبان به فراسوی هستی است، نه نتیجهٔ آفرینش معنا از خردورزی در معنی هستی. در افسانه که برشی از زندگی انسان در عرصهٔ هستی است، انسان سوژهٔ روایت نیست و روایت او را تابع خود نمی‌کند، بلکه کنش‌های نمادین انسان است که شکل دهندهٔ زندگی و آفرینندهٔ داستان روایی است.

۲.۶ خوانش فلسفی و جامعه‌شناختی اسطوره در داستان کاوه و ضحاک

ظرافت‌ها و ظرفیت‌های زبان به قدری گسترده است که نمی‌توان آن را تحت چند عنوان محصور کرد. نیچه می‌گوید:

> زبان گستره‌ای هزارپیچ است که آدمیان را به محدودیت‌شان واقف می‌سازد. می‌توان گفت زبان به مثابهٔ دهلیز تو در توی فرهنگ است و ما در گذرگاه‌های تاریک آن رها شده‌ایم. واژگان در این دهلیز، چون اشباح ما را دنبال می‌کنند. به همین جهت، نباید زبان را با حقیقت و یگانگی مرتبط دانست. (نقل از ضیمران، ۱۳۸۶: ۲۲۰)

برخی از این ظرفیت‌ها که نشان‌دهندهٔ هنر، زندگی و عاملیت زبان؛ به ویژه زبان شعر، در خوانش هستی است، ذیل آموزهٔ آزادی معطوف به اراده بازخوانی می‌شود.

افسانه، ادراکی ظریف و خاموش است که شکلی از معنای پرومته‌وار یا پیش‌ساخته را در اختیار ما قرار می‌دهد. کارکرد استعاره و داستان در رابطه با افسانه آن است که با نقض زمان، شبکه‌ای از واژگان را می‌تنند که محصول نهایی آن، محاکات تجربهٔ اجداد برای نوادگان، و گره زدن ذهن اخلاف به ذهن اسلاف است. آن‌چه در افسانه، سبب گفتمان می‌شود، ادراک خاموش در معنایی است که زبان نیاکان ما آفریده، نه معنایی که زبان شاعر آن را خلق کرده است. پس دال‌هایی که در آن حاضرند خواننده را به این مسیر سوق می‌دهند که سیاست تاریخی شاعر را نه در راستای آزادی معطوف به اراده، بلکه در هم‌خوانی با زبان نیاکان قرائت کند. «نکتهٔ حیرت‌انگیز این است که چنین درهم‌بافتگی داستان تخیلی و تاریخ، طرح نمایندگی تاریخ را تضعیف نمی‌کند بلکه به تحقق آن کمک می‌کند. (همان: ۳۷۰) چنین تاریخی، شکل زندگی را به رویدادها و رخدادهایی تقلیل می‌دهد که باید بازگو شود. «تاریخ ثبت رخدادهای گذشته است و به ما می‌گوید این رخدادها چگونه چنین رخ داده‌اند. بنابراین، تاریخ داستان انسان، داستان کوشش‌ها، موفقیت‌ها و ناکامی‌های انسان در عمل است. در مفهومی گسترده، تاریخ داستان تمدن بشر است.» (عالم، ۱۴۰۱: ۶۶)

افسانه و تاریخ، روایتی مجرد است که کنش‌های متعین انسان را به شکل رخ‌داد و روی‌داد می‌بیند و آن را بازگو می‌کند. این روایت در نگاه استعاری شاعر به داستان روایی تبدیل می‌شود. سیاست گفتمانی فردوسی برای این تبدیل، افزودن کنش‌های نمادین سازگار با تجربهٔ زیستهٔ انسان به آن است. هنگامی که «رودبانان» جوانان را به خوالیگران می‌سپارند

تا مغز سرشان خورشت ضحاک شود، فردیت فردوسی در اصل روایت چنین کنش نمادینی را به آن افزوده و افسانه را به داستان روایی تغییر داده است:

پـر از درد خـوالیگران را جگـر　　پر از خون دو دیده، پر از کینه سر
همی بنگرید ایـن بـدان آن بـدین　　ز کـردار و بیـداد شـاه زمـین

(فردوسی، ۱۳۹۴: ج۳۱۶/۱)

دخالت دادن عاطفه و احساس در کنش شخصیت‌هـای داسـتانی، سیاسـت گفتمـانی و روایت مجرد افسانه را دگرگون می‌کند و بر پایهٔ اراده و فردیت انسـان، رابطـهٔ مکـانیکی و «درجهٔ صفر» معنی را در آن پویا و دینامیک می‌سازد. «این فرض که بتـوان سیاسـت را بـر شواهدی از تاریخ بنا کرد، نگرش به زندگی انسـان و ذهـن و زبـان او را بـه یـک دیـدگاه مکانیکی نزدیک‌تر می‌کند»(Skinner, 2004: 1/ 169) اما اگر ارادهٔ معطوف به آزادی شـاعر در روایت افسانه دخالت کند، به جای آنکه افسانه زبان شاعر را «بدزدد» و آن را تحت سـیطرهٔ خود درآورد، زبان و سیاست گفتمانی شاعر آن را تسخیر می‌کند. کیفیت بخشی به تخیل در داستان روایی به زبان استعاره، نمونه‌ای دیگـر از اعمـال فردیـت شـاعر در روایـت مجـرد افسانه است:

جهان از شب تیره چون پشت زاغ　　همانگه سـر از کـوه بـرزد چـراغ
تو گفتی کـه بـر کشـور لاجـورد　　بگسـترد خورشـید یـاقوت زرد

(فردوسی، ۱۳۹۴: ج۳۲۲/۱)

علاوه بر این، کنش‌های نمادینی که سیاست گفتمانی فردوسی به فریدون می‌دهد، چهرهٔ تاریخی او را به اسطوره تبدیل کرده است. «همان گونه که اسطوره جلوه‌ای تاریخی می‌یابد، تاریخ نیز می‌تواند به اسطوره تبدیل شود . بسط اسطوره در درون روایت تاریخ بـه کمـک فشرده شدن تاریخ در اسطوره تکمیل می‌شود.»(روتون، ۱۴۰۰: ۱۵)

خجسـته فریـدون ز مـادر بـزاد　　جهـان را یکـی دیگـر آمـد نهـاد
ببالیـد بـر سـان سـرو سـهی　　همـی تافـت زو فـرّ شاهنشـهی
ز مادر جدا شد چو طـاووس نـر　　به هر موی بـر تـازه رنگـی دگـر
که کس در جهان گاو چونان ندید　　نـه از پیرسـر کاردانـان شـنید

(فردوسی، ۱۳۹۴: ج۳۲۸/۱-۳۲۹)

سیاست تاریخ‌ساز شاعر، این خصلت را دارد که با پر و بال دادن به وقایع، معناسازی از حوادث، صرف‌نظر کردن از برخی روی‌دادها، تجسم‌بخشی به خیال و انضمامی کردن ذهن با تجربه، پر کردن خطوط محو و یا کم‌رنگ افسانه‌ها و اسطوره‌ها، از باطن و معنای آنها یک تاریخ بیافریند، یا آنکه ساختار آن‌ها را در هم بریزد و از نو بسازد. در شاهنامهٔ فردوسی، فردیت کاوه با کنش‌های نمادینی همراه است که راه را برای آغاز گفتمان تازه در هر دوره با مناسبات فکری نو می‌گشاید. «نکتهٔ جالب این است که با حرکت در جهت مخالف تاریخ، در نهایت به این می‌رسیم که هر لحظهٔ تاریخی هم نتیجهٔ فرایند پیشین زندگی انسان است و هم شاخصی به سوی آینده.»(Thompson, 1978: 47)

اعمال وحشیانهٔ ضحاک و توصیف چهرهٔ ابلیس‌وار او، در اسطوره‌آفرینی فردوسی چندان تأثیری ندارد؛ زیرا گزارش این اعمال و توصیف ظاهر در منابع دیگر هم آمده است. و به این مفهوم دست یابد که اسطورهٔ ضحاک تنبیه کسانی است که آزادی منفی‌شان، بین حکم‌رانی با حکم‌روایی دیالکتیک ایجاد می‌کند. آزادی در داستان کاوه و ضحاک، حکم فارماکون(Farmakon) افلاطون را دارد. در فیدروس(Phaedrus)، این واژه دارای دو معنای پارادوکسیکال است: داروی شفابخش و زهر جان‌گزا..(Taylor & Winquist, 2001: 279)

ضحاک در پی این آزادی دچار «جنون ژاکوبی» یا جنون گاوی شده، آینده و خیر و برکت هستی را قربانی مستی و غرور سوبژکتیویتهٔ خود می‌کند. او، پسر مرداس بود که هم «برمایه»، گاوی که با شیرش فریدون پرورش یافت، و هم مرداس را که دارای گاوان دوشا بود کشت. خرد ضحاک، با این جنون زایل شد و با کشتن فرزندان ذکور به اوج رسید. او که دشمن شاه گاوسوار، فریدون، است، در خواب از تولد فرزند آبتین و فرانک خبردار می‌شود. در گفتمان تاریخ، «خواب، هشداری فردی و خودجوش و ناخواسته است» (هرودوت، ۱۳۸۹: ۳۱) که هیچ حکمرانی قادر به تأویل و تعبیر آن نیست. خواب‌گزاران ، منجّمان و موبدانی در کنار این حکمرانان حاضرند که همانند «هرمس» خط هستی را برای آنها باز بخوانند. ضحاک حکمرانان جاهلی بود که توان خوانش هستی و کشف معنی آن را نداشت. او پس از تأویل موبدان، دستور داد تمام فرزندان پسر کشته شوند. فرزند پسر در جامعهٔ مرد سالار ایران، نمادی از امکان بازتولید ارزش‌ها، تاریخ، فردیت، اراده، هویت و سنت‌هایی است که از پدران به ارث می‌رسد.

بدین ترتیب، آزادی که برای هستندهٔ خردمندی چون فردوسی، «لازمهٔ رشد حیثیت انسانی است.»(بشیریه، ۱۴۰۱: ج۱/ ۲۴) در ارتباط با ضحاک، معنایی منفی به خود می‌گیرد.

قدرت برهنهٔ ضحاک او را به پادشاهی خشن تبدیل می‌کند. «قدرت وقتی برهنه است که مردم حرمت آن را فقط به این دلیل نگه دارند که قدرت است، و نه به دلیل دیگر.» (راسل، ۱۳۸۵: ۱۱۳)

در گفتمان فردوسی، ضحاک علی‌رغم تمام بدبختی‌هایی که برای جامعه رقم زده است، خود از هر لحظهٔ زندگی لذت می‌برد و این خواب و دنیای آمیختهٔ راز و واقعیت است که لذت زندگی او را بر هم می‌زند.

یکی بانگ بر زد به خواب اندرون — که لرزان شد آن خانهٔ بیستون
بجستند خورشیدرویان ز جای — از آن غلغل نامور کد خدای
چنین گفت ضحاک را ارنواز — که شاها بگویی چه بودت به راز
که خفته به آرام در خان خویش — بدین‌سان بترسیدی از جان خویش

(فردوسی، ۱۳۹۴: ج۳۲۰/۱)

چهرهٔ واقعی ضحاک در این گفتمان ظاهر می‌شود؛ او برخلاف پادشاهانی چون فریدون، هر چه برای خود می‌پسندد را از مردمش دریغ می‌دارد. رفتار او در برابر دادخواهی کاوه، شبیه ژست انسان‌هایی است که بر روی سکوی نمایش هدفی غیر از ایفای نقش ندارند. روایت این سیاست و تقلای ضحاک در برابر اعتراض کاوه که بقای نژاد انسانی را در برابر دیوان می‌طلبد، و نیز تصویرسازی فردوسی از مجیزگویی‌های ضحاک در برابر قشر فرزانگان، کهتران و مهتران جامعه برای امضای استشهادنامه گفتمانی را خلق کرده که در آن محدودیت‌های ذهنی ضحاک و اکراهش از گوش دادن به طبع نیک انسانی دو دنیای متفاوت را پیش روی خواننده گشوده است: ضحاک پیش از خواب آشفتهٔ خویش، دیکتاتور مستبدی است که هیچ توجهی به اراده و عاملیت انسان ندارد و به راحتی آنها را می‌کشد تا از مغز سر آنها به نفع خود استفاده کند. استبداد او به حدی است که «ارمایل» و «گرمایل» ابتکار عمل خود در تعویض مغز گوسفند با مغز یکی از جوانان را از او پنهان می‌کنند، ولی پس از آنکه ضحاک مقهور و مسحور کابوس شد مصونیت ساختگی قدرت او شکست و تقابل کاوه با او، تجمل و تفاخر ساختگی این فرمانروا که در سیاست گفتمانی فردوسی تمام استبداد و خون‌خوارگی‌اش برای حفظ اعتبار و پرستیژ اجتماعی بود از هم پاشید. زمانی که بر خلاف عادت مرسوم رفتار رعیت و ارباب؛ کاوه بر سر ضحاک فریاد زد و گفت:

اگر هفت کشور به شاهی تو راست　　چرا رنج و سختی همه بهر ماست؟
شماریت با من بباید گرفت　　بدان تا جهان ماند اندر شگفت»

(فردوسی، ۱۳۹۴: ج۳۴۳/۱)

علاوه بر داستان روایی و استعاره، کنش نمادین هم در تغییر زبان فردوسی به سیاست تاریخ تأثیرگذار است. هرگاه کنش نمادین، خاستگاه اصلی تغییر باشد، ما با سیاست گفتمانی‌ای مواجهیم که تلاش دارد کارکرد هستندگان را تغییر دهد و تعریف تازه‌ای از هستی و معنی ارائه دهد. در این سیاست، هستنده قهرمانی است که بعدی از فردیت خود را کشف می‌کند. او شخصیتی است که هستندگی‌اش علاوه بر آزادی، متکی به اراده هم است. چنین هستنده‌ای، نقابی از اساطیر بر چهره ندارد؛ بلکه خود، اسطوره است. اسیر در زمان کیهانی نیست. اعمالش یک رویداد تمام شده و مرده در گذر تاریخ نیست. فردی است از درون جامعه و متن هستی که صدا، کلمات و رفتارش به جای تبدیل شدن به یک ژست الاهگانی و متافیزیکی، تبدیل به یک کنش اجتماعی و سیاسی می‌گردد. کاوۀ آهنگر از این سرشت گفتمانی برخوردار است. حضور ناگهانی او در کاخ ضحاک، گفتمان تنشی حاضر در جامعه را که عامل اصلی بحران و شکاف طبقاتی است، آشکار می‌کند. زاویۀ دید فردوسی در روایت این حضور، نشان از آگاهی‌های جامعه‌شناختی و سیاسی او دارد. در این زاویه؛ ضحاک در تلاشی نامیدانه برای جلوگیری از انتشار اعتراض کاوه، بر خلاف طبع دیوان و خوی وحشی خود، پسر کاوه را زنده به او تحویل می‌دهد. این رویکرد بزدلانۀ ضحاک روح معترض کاوه را آرام نمی‌کند و زمینه‌ای می‌شود برای به سخره گرفتن ابهت پوشالی او و دعوت «بازارگاه» به قیام. زیرا خرد پهلوانی کاوه در این سیاست گفتمانی این پیام را به خواننده منتقل می‌کند که ضحاک از مخمصه‌ای که ناشی از تقابل دو دنیای انسانی و ضد انسانی است، سرافکنده و سرنگون بیرون خواهد رفت.

در این زاویه، تخت ضحاک در رأس مثلث قرار دارد. عملکرد خودکار و انضباطی این زاویه، قدرت و جادوی ابلیسی او را تضمین می‌کند و هفت کشور، دد و دیو و مردم را منقاد او می‌سازد. این استبداد جادوگرانه زمانی به اوج می‌رسد که ضحاک به حاضران دیکته می‌کند خلاف امر واقع، استشهادی مبنی بر نیک‌سیرتی و نیک‌رفتاری‌اش بنویسند. حاضران که اراده و فردیت خود را در تنگنای آزادی منفی ضحاک باخته‌اند و به تقلیل یافته‌اند، در تأیید این استشهادنامه همداستان می‌شوند. در بین حاضران، فقط کاوه به دروغین بودن این

بدعت پی می‌برد و با توجه به فردیت کنش‌گرانهٔ خود، کنشی نمادین انجام می‌دهد و استشهادنامه را پاره و پای‌مال می‌کند.

از سوی دیگر، فردوسی با روایت این بخش از داستان که کاوهٔ ستم‌دیده پس از فریاد دادخواهی در کاخ ضحاک، به اشارهٔ او در بین نامداران حکومت جای داده می‌شود؛ اشارهٔ ضمنی به شکاف طبقاتی در جامعه دارد. درای یا پتک کاوه، نماد خشم، عصبانیت تسلط یافته و کانالیزه شده برای عزم در مبارزهٔ رادیکالی است. درفش چرمین او، نه فقط نماد وحدت اهل کوی و بازار، بلکه نشانهٔ استقرار و تکوین جامعه و هویت آن است. فریدون در سایهٔ این استقرار است، که برای نخستین بار در شاهنامه، مرکز فرمانروایی را بین فرزندانش، سلم، تور و ایرج تقسیم می‌کند. این بدان معنی است که ارادهٔ کاوه و کنش نمادین او در برداشتن پرچم؛ به او و سرزمینش هویت بخشیده است. پس فضای اتمسفری اسطوره، با این کنش نمادین تبدیل به فضای مکان‌مند و زمان‌مند می‌شود و سیاست گفتمانی فردوسی در پس این زاویه، به بار می‌نشیند.

اگر مورخان معتقدند «تاریخ را ارادهٔ انسان می‌سازد.»(هرودوت، ۱۳۸۹: ۳۱) پس فردوسی از بزرگترین اندیشمندانی است که هم تاریخ بشر را رقم زده‌اند و هم از روایت تاریخ غافل نبوده‌اند.

> روایت تاریخی (Historical Narrative)، نوعی اندیشیدن و تفکر دربارهٔ سیاست است. جوامع سیاسی روایت‌هایی از اقدامات گذشتهٔ خود، نهادها و زمینه‌هایی که این اقدامات در آنها انجام شده است را بسط می‌دهند. این‌ها روایات قطور و فربهی هستند که درک گفتمان آن قدری دشوار است. (Pocock, 2005: 1)

نکتهٔ آخر اینکه؛ آزادی معطوف به اراده، شعر را به گفتمانی تبدیل می‌کند که در ژرفای آن، بسیاری از مناسبات فکری و رفتاری انسان؛ از جمله اخلاق هم معنی‌دار می‌گردد. موضوعی که در هر دو داستان جمشید و کاوه و ضحاک، بخش مهمی از سیاست گفتمانی فردوسی را می‌توان از قرائت آن به دست آورد.

> آزادی انسان و قضاوت اخلاقی تنها در چارچوب زمان‌مندی انسانی عمل می‌کند که مملو از تنش‌های پیچیده بین گذشته، حال و آینده است. این تنش‌ها برای درک احتمال آزادی اراده و احتمال ارتباط آن با همهٔ احکام اخلاقی ضروری هستند. (Helleloid, 2014: 1)

تحلیل این سیاست، در پیوستگی با مناسبت‌های فکری و اجتماعی؛ به ویژه اخلاق می‌تواند گویای هدف غایی فردوسی از شاهنامه باشد که همان شکوفایی انسان و جان و خرد اوست. اخلاق دو حیطهٔ معنایی دارد و در حیطهٔ دوم است که با آزادی معطوف به اراده همخوان است: الف: موقعیتی که در آن نظام‌های مختلف اخلاقی در بعدی توسعه یافته انسان را موجودی اخلاقی با اهداف مشخص انسانی معرفی می‌کنند. ب: موقعیتی که ادعا می‌کند انسان، حیوانی سیاست‌مدار است و کنش‌هایش ماهیت اجتماعی دارند. عمیق‌ترین هدف او در این سیاست رسیدن به «شکوفایی انسان» (Eudaimonia) است.» (Skinner, 1984: 232)

۷. نتیجه‌گیری

شعر، عالی‌ترین شکل اراده برای عینیت‌بخشی به گفتمان و سیاست تاریخی آن است. شاعر با استفاده از چشم‌اندازهای مختلف استعاره در خلق مناسبت‌های معنایی جدید، و پردازش پیرنگ‌های نوین در داستان روایی، این آزادی و جسارت را به اراده و عاطفهٔ خود می‌بخشد که رویداد تاریخی و وقایع پشت سر گذشتهٔ افسانه را به تخیل تاریخی تغییر دهد. رویداد تاریخی، نگاهی تام‌گرا به هستی و هستندگان دارد و از روزنهٔ نقل و گزارش به هر دو می‌نگرد. در حالی که آزادی معطوف به اراده با فراهم کردن فرصت «شدن»، سرشت بنیادین و ماندگار افسانه و اسطوره را تغییر می‌دهد. زبان شاعرانه؛ اصلی‌ترین و پربسامدترین جایگاه زبان کلامی برای ظهور این نگرش است. زبان شاعرانه در پیوند با استعاره و داستان روایی این توانایی را دارد که روایت مجرد افسانه‌ها و اسطوره‌ها را بشکند و با سیر آزادانه در ابعاد زمان‌مند و مکان‌مند آنها، معنای جدیدی از معنی مفروض و شناخته شدهٔ آنها بیافریند. در این زبان، پویایی به مثابهٔ کنش نمادین در خلق پیرنگ، ایجاد فضای گفتگو، دخالت دادن عاطفه و ایجاد مناسبت‌های معنایی جدید جریان دارد.

بدون توجه به این نگرش، آثاری مانند شاهنامه که مبتنی بر افسانه‌ها و اسطوره‌های ملی و تاریخی است، محدود به نقل و گزارش رویدادهای ماندگار در گوشهٔ تاریخ است، اما مداقه در نگرش آزادی معطوف به اراده خلاف این برداشت را نشان می‌دهد. از روزنهٔ این نگرش؛ استعاره با امکان فوق‌العاده‌ای که برای ایجاد مناسبت‌های تازه در توصیف دارد متضمن آزادی از قید زمان و پویاسازی معنی است. در پی این تضمین، فردوسی هر افسانه و رویدادی را شکلی از زندگی و تجربهٔ زیسته انسان می‌بیند و علی‌رغم آنکه زمان و زمین

در افسانه بی‌حرکت و ایستاست، و کنش انسان محدود به تغییر وضعیت فردی اوست، زبان شاعرانهٔ او برای اعمال اراده و نفوذ در تنگنای افسانه، با استعاره به خلق زمان و مکان‌های پویا در آن می‌پردازد. به این ترتیب، سیاست گفتمانی شاعر و آزادی معطوف به ارادهٔ او زمان و مکان افسانه را برای خواننده ملموس و قابل فهم می‌سازد. از سوی دیگر، فردوسی با ایجاد پیرنگ‌های نوین در درون گفتار منقول افسانه، عملاً فردیت خود را به عنوان یک شاعر فراتر از راوی سوم شخص می‌برد. او با نسبت دادن کنش‌های نمادین به حاضران در روایت مجرد افسانه، عملاً آنها را به کنش‌گرانی فعال تبدیل می‌کند و شخصیت داستانی روایی آنها را در فهم خواننده پویا می‌سازد. این کنش‌ها، بدون آنکه فردوسی اظهار نظر مستقیمی از شخصیت داستان کند، وجه وجودی و منش اجتماعی آنها را آشکار می‌کند.

نتیجهٔ دیگر آن است که بسط این نگرش، فصل تازه‌ای در تحلیل شاهنامه می‌گشاید. علاوه بر آن که دو شاخگی زمان زیسته و زمان قدسی را از بین می‌برد، نشان می‌دهد دو شگرد استعاره و داستان روایی، سرمایهٔ ذاتی زبان شاعرانهٔ ادبیات‌اند که اولاً: نزدینگی و دورینگی حال و گذشته را به هم می‌ریزند. ثانیاً: معنی را به عنوان یک متن ابژه در اختیار شاعر قرار می‌دهند تا او با کنش نمادین، اراده و فردیت از آن معنی، معنی دیگری بیافرینند. همانطور که فردوسی از متن متعین و روایت مجرد افسانه، اسطوره و تاریخی که از جمشید، فریدون و ضحاک شنیده بود جهان‌متن تازه‌ای مملو از فرایندهای تأملی و سیاست‌های گفتمانی آفریده است. به دلیل این پویایی و فرصت تازه است که داستان‌های شاهنامه به طور هم‌زمان فرصت سیر در گذشته، حال و آینده را برای فهم خواننده فراهم می‌کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. «توصیف فربه» (Thick description)، اصطلاحی جامعه‌شناختی از انسان شناس معاصر آمریکایی، «کلیفورد گیرتز» است که «فرایند پالایش تأملات»(شرت، ۱۳۹۶: ۱۵۸) را نشان می‌دهد.

۲. «شخصیت ظالم ضحاک برای توجیه حملهٔ فریدون و از بین بردن قدرت و حکومت او»(حسن‌پور و همکاران، ۱۴۰۴: ۴۴) دست‌مایهٔ مهمی برای فردوسی است تا به ارائهٔ مفهوم امر سیاسی خود بپردازد.

۳. آنچه به معنادار شدن این هدف دامن می‌زند؛ «درک عمیق فردوسی از دردهای روانی جامعهٔ ایرانی یا همان ترومای فرهنگی و تلاش او در جهت درمان آن است.»(یوسفی، ۱۴۰۳: ۳۶۳).

کتاب‌نامه

آرنت، هانا. ۱۳۶۱. ***انقلاب***، ترجمهٔ عزت‌الله فولادوند، چاپ یکم، تهران: خوارزمی.

احمدی، بابک. ۱۳۹۸. ***هایدگر و تاریخ هستی***، چاپ نهم، تهران: مرکز.

اشمیت، کارل. ۱۴۰۲. ***مفهوم امر سیاسی***، ترجمهٔ یاشار جیرانی و رسول نمازی، چاپ پنجم، تهران: ققنوس.

بارت، رولان. ۱۴۰۰. ***اسطوره، امروز***، ترجمهٔ شیرین‌دخت دقیقیان، چاپ دهم، تهران: نشر مرکز.

بشیریه، حسین. ۱۴۰۱. ***تاریخ اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم***، جلد دوم، چاپ چهارم، تهران: نی.

ثاقب‌فر، مرتضی. ۱۳۸۷. ***شاهنامهٔ فردوسی و فلسفهٔ تاریخ ایران***، چاپ دوم، تهران: نشر معین.

راسل، برتراند. ۱۳۸۵. ***قدرت***، ترجمهٔ نجف دریابندری، چاپ چهارم، تهران:خوارزمی.

روتون، ک. ۱۴۰۰. ***اسطوره***، ترجمهٔ ابوالقاسم اسماعیل‌پور، چاپ هفتم، تهران: مرکز.

ریکور، پل. ۱۳۹۸. **زمان و حکایت**، سه کتاب، ترجمهٔ مهشید نونهالی، چاپ سوم، تهران: نی.

سعدی شیرازی، مصلح‌الدین. ۱۳۹۵. **گلستان**، به اهتمام سید احمد حسینی کازرونی، تهران: زوار.

سیرجانی، سعید. ۱۳۶۹. **ضحاک ماردوش**، چاپ سوم، تهران: نشر نو.

شرت، ایون. ۱۳۹۶. ***فلسفهٔ علوم اجتماعی قاره‌ای***، ترجمهٔ هادی جلیلی، چاپ ششم، تهران: نی.

شوالیه، ژان و آلن گربران. ۱۳۷۸. **فرهنگ نمادها**، جلد یک، ترجمه و تحقیق سودابه فضایلی، چاپ یکم، تهران: جیحون.

ضیمران، محمد. ۱۳۸۶. ***ژاک دریدا و متافیزیک حضور***، تهران: هرمس.

عالم، عبدالرحمن. ۱۴۰۱. ***بنیادهای علم سیاست***، چاپ سی و پنجم، تهران: نی.

عطار نیشابوری، فریدالدین. ۱۳۹۲. **منطق‌الطیر**، مقدمهٔ محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ نهم، تهران: سخن.

فردوسی، ابوالقاسم. ۱۳۹۴. ***شاهنامه***، گزارش واژگان دشوار و برگردان ابیات به فارسی روان عزیزالله جوینی، چاپ پنجم، تهران: دانشگاه تهران.

مسکوب، شاهرخ. ۱۴۰۲. ***ارمغان مور جستاری در شاهنامه***، چاپ چهاردهم، تهران: نشر نی.

هرودوت. ۱۳۸۹. ***تاریخ هرودوت***، ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، جلد یکم، تهران: اساطیر.

مقالات/ پایان نامه و رساله

پرهام، باقر. ۱۳۷۰. «مبانی و کارکردهای شهریاری در شاهنامه و اهمیت آنها در سنجش خرد سیاسی در ایران»، ***کلک***، شمارهٔ ۲۲، صص: ۱-۴۶.

حسن‌پور، هیوا و همکاران. ۱۴۰۴. «تحلیل سرعت روایت در داستان ضحاک»، *دوفصل‌نامهٔ علمی پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، س۷، ش۲، صص: ۳۱-۴۸.

زرگرپور، عابده و همکاران. ۱۳۹۹. «بررسی دیدگاه‌های سیاسی تاریخ روایی ملی ایران باستان بنابرشاهنامهٔ فردوسی با تأکید بر دوران پیشدادی و کیانی»، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، ***دانشگاه سیستان و بلوچستان***، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی.

عبدالخانی، محمد و شجاع احمدوند. ۱۴۰۲. «فردوسی و نقد منازعهٔ درونی در سپهر اندیشهٔ ایرانی بر اساس نظریهٔ هرمنوتیک قصدگرای کوئنتین اسکینر»، ***دوفصلنامهٔ پژوهش‌های نوین ادبی***، سال دوم، شمارهٔ سوم، صص: ۱- ۲۴.

مردانه‌زاده، فاطمه و همکاران. ۱۳۹۹. «بررسی آزادی فردی و مفهوم قدرت در شاهنامهٔ فردوسی و فلسفهٔ سیاسی»، رسالهٔ دکتری، ***دانشگاه محقق اردبیلی***، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی.

یوسفی، هادی. ۱۴۰۳. «مواجههٔ فردوسی با ترومای فرهنگی؛ از شناخت تا واکنش»، *دوفصل‌نامهٔ علمی پژوهش‌های بین رشته‌ای ادبی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، س۶، ش۲، صص: ۳۴۹- ۳۷۴.

Barthes, Roland. 1977. ***Image Music Text***, Essays selected and Translated by Stephen Heath, Fontana Press.

Darmesteter, James, 2006. ***The Zend Avesta***. The sacred books of the east Translated by various oriental scholars: Warehouse. Oxford University Press.

Freedman, Jill & Gene Combs. 1996. ***Narrative therapy, the social construction of preferred realities***. New York: Norton & company INC.

Helleloid, Eric. 2014. "Hannah Arendt´s phenomenology of the will: Contingency, Temporality, and The nature of moral judgment. The University of Georgia. Pp: 1-389.

Pocock, J. G. A. 2004. "The history of politics and the politics of history". ***Common knowledge***, Volume10, Issue3, Pp: 532-550.

Pocock, J. G. A. 2005. "The politics of historiography". ***Historical research***, Vol 78, Issue 199. Pp: 1-14.

Richter, David H. 2005. "Genre, Repetition, Temporal Order: Some Aspects of Biblical Narratology." A companion to Narrative Theory, Edited by James Phelan and Peter J. Rabinowitz. First Published, India: Black well.

Ricoeur, Paul. 1977. ***The rule of metaphor***. Translated by Robert Czerny & Others. University of Toronto Press.

Taylor, Edward B. 1980. ***Primitive Culture***, Vol: 1. London: The University of Oxford.

Taylor, Victor & Winquist, Charles. 2001. ***Encyclopedia of postmodernism***, London: Routledge.

Thompson, E. P. 1978. ***The poverty of theory or an Orrery of Errors***, London: Melin Press.

Skinner, Quentin. 1984. ***The paradoxes of political liberty***. Delivered at Harvard University.

Skinner, Quentin. 2004. ***The foundation of modern political thought***, Volume One & Two, Eleventh printing, Cambridge University Press.

Skinner, Quentin. 2010. ***Sovereignty in Fragments, The past, present and furture of contested concept***. Edited by Hent Kalmo, Cambridge University Press.

Zakai, Avihu. 2003. ***Jonathan Edwards´s vision of history***. USA: Princeton University Press.

Wittgenstein, Ludwig. 1961. ***Tractatus Logico Philosophicus***. Trans: D. F. Pears & McGuinness, Routledge & Kegan Paul.